

मेरो आपतको साथी

श्यामल

रेडियोभिन्नबाट निस्कने बाजाहरूले हाम्रो बाल मस्तिष्कलाई निकै प्रभावित पार्दथे । हुन पनि ती बाजाहरूको धुन हामीले देखे सुनेको नगरा, सनई, नरसिंगा, भयाली, बाँसुरी र मुर्चुङ्गाभन्दा फरक थिए । त्यहाँ बोल्नेहरूको भाषा भने फरक थिएन । बोल्नुअघि र बोलिसकेपछि दिइने सङ्गीतको धुन हाम्रो अभ्यासभन्दा फरक थियो । यो बीसको दशकको आरम्भको समय थियो र म दैलेखको मेरो गाउँमा आफ्नो घरकिलामा भुण्डिएको रेडियोको सङ्गीत बढो आश्चर्यपूर्वक र नजिकै कान लगाएर सुन्ने गर्थे ।

स्कूलबाट फर्किरहेको बेला म कहिलेकाहीं बाटोमा फेला परेका बाँसका खपटा वा ठूलूला दुङ्गा बजाएर आफ्नो कुरा भन्थे । मेरो कुरा नसुन्ने हल्लावाज स्कूले साथीहरूको ध्यानाकर्षण गर्न यसले मलाई निकै सघायो । आफ्नो वक्तव्य सकेपछि म 'क्लोजिड' पनि त्यसै गरी गरिदिन्थे । कुनै कार्यक्रम सुरु हुनुअघि सधैं उस्तै प्रकारको सङ्गीत बज्ने गर्थ्यो । धेरै पछि मात्र मैले बुझे त्यो शीर्षक वा 'टाइटल' सङ्गीत हो ।

मेरा निजी रेडियो सेटहरू

सानो उमेरमा हामीलाई न रेडियो छुन दिइन्थ्यो न आफ्नो निजी सेट किन्न नै सकिन्थ्यो । विदाको दिन खेल जाँदा वा एक हातमा शिमालीको लट्टी र अर्को हातमा किताब कापी समातेर गोठाला जाँदा निजी रेडियो बनाउन थालियो । ती अक्सर खोलाखालसामा भेटिने राम्रा चिल्ला हुङ्गाहरूका हुन्थे र विभिन्न आकारका हुन्थे । हामी प्रत्येकका आफ्ना आफ्ना रेडियो सेट थिए । प्रायः हामी तिनलाई सुरक्षित ठाउँमा लुकाउँथ्यौं, साह्रै माया लागेमा घरै लिएर पनि आइन्थ्यो ।

त्यस्ता सेटहरूमा 'फ्रिक्वेन्सी' पनि कोरिएको हुन्थ्यो तर बीचको 'फ्रिक्वेन्सी मार्कर' रातो बनाएर राखे पनि त्यो सदैँनथ्यो । केही पछि हार्डवोर्डमा सर्नेसम्म बनाइयो तर जता सर्ने पनि त्यसबाट आवाज भने आउँदैनथ्यो । मेरो स्कूलमाथि खडिकको चौरनिर पुग्दा अहिले पनि म मेरा रेडियो सेटहरू खोज्न थाल्छु र स्मृतिदंशले मलाई लामो समयसम्म रन्थन्याइरहन्छ ।

मेरो भाषा गुरु

फाटफुट अङ्ग्रेजी र केही बढी हिन्दी रेडियोबाट सिक्न थालेको हुँ । सुरुसुरुमा नबुझे पनि म अङ्ग्रेजीको न्यूज बुलेटिन नियमित रूपमा सुन्न थालेको थिएँ । त्यसो गर्दा मलाई खिसी गर्ने दामलीहरूका दाँत अहिले हलो जोत्दाजोत्दै फुस्किइसकेका छन्, अनुहार चाउरी परिसकेको छ र चिट्टीपत्र लेख्नुपर्दा तिनले अर्काको घर धाउनु परेकै छ । मैले भने कैयौं लेख र मोटामोटा प्रतिवेदनका ग्रन्थ अङ्ग्रेजीमा लेखेर पेट पालेको छु । त्यति बेला अङ्ग्रेजीमा पढिएका खबरहरूले मेरो शब्दभण्डारलाई समृद्ध पारे । अहिले सम्झँदा आनन्द र सङ्कोच दुवै लाग्छ— म एकै स्कूल गइरहेको बेला, “दिस इज रेडियो नेपाल, द न्यूज रेड वाई हरिहर अधिकारी (मेरो पारिवारिक नाम)” भन्दै अधि बढिरहेको थिएँ र एकजना गुरुले मलाई रङ्गेहात फेला पारेका थिए । मैले सङ्कोचवश शिर निहुराएको थिएँ र कैयौं हप्तासम्म उनको अनुहार हेर्न मलाई गाह्रो भएको थियो । त्यसका दशकौँपछि तिनै गुरुलाई अङ्ग्रेजी भाषामा आधारित जेनेभा महासन्धिसम्बन्धी तालिम दिन पाउँदा मलाई धेरै प्रसन्नताको अनुभव भयो ।

सप्तिमा रस

मेरा आरम्भिक दिनहरूमा सङ्गीतका जम्मा तीन प्रकारका स्रोत थिए— हाग्नो सामाजिक जीवनका चाडपर्वमा घन्कने पञ्चैबाजा, मेलामा नाचगानमा प्रयोग हुने मादलका ताल र रेडियो । रेडियो बाहेक अन्य दुई स्रोत स्थानीय जीवनका

संस्कार पद्धतिगत थिए । तिनका लागि केही समय कुर्नुपर्थ्यो वा मेलापर्वस्थलको लामो यात्रा तय गर्नुपर्थ्यो । तर यो रेडियो आफूसँग हुन्थ्यो । रेडियो नेपाल छानेर लोकगीत कार्यक्रमको आनन्द लिने, रेडियो सिलोन लगाएर *बिनाका गीतमाला*को स्वाद लिने कि बीबीसी समाचार सुन्ने; रेडियोको कान निमोठ्ने स्वतन्त्रता थियो । प्रत्येक आइतवार घरबाट चार घण्टाको उकालीओराली पार गर्दै स्कूल भएको सदरमुकाम पुग्न रेडियो नै भरपर्दो साथी हुन्थ्यो र फर्कदा पनि । बाटोमा पर्ने जङ्गलमा एकलै हिँड्दा वन्यजन्तुको डर भगाउन वा थकाइले चूर हुँदा अलिअलि चिसो बतास चल्ने भन्ज्याङ अथवा कतै सुस्ताउने ठाउँमा छेउमै रेडियो साथी हुन्थ्यो । त्यस रेडियोको आकर्षणले नै बाटोमा समवयी, वृढावृद्धी, तन्नेरी तरुनी र मैतालुहरू साथी बन्न पुग्थे । एकलै भइयो र परिचित गीत बज्यो भने त्यसैसँग स्वर मिलाएर आफ्नो स्वर तिखार्ने अवसर पाइन्थ्यो । एकलो हुँदा आफू पनि ठूलो कलाकार हुँ भन्ने स-सानो बोध हुन्थ्यो ।

अरू साथी भाइहरूका तुलनामा सायद मेरो रुचि अलि परिष्कृत हुँदै गएको थियो । अरूले पटककै सुन्न नरुचाउने शास्त्रीय सङ्गीतको आलाप म भन्ने नछुटाई सुन्ने गर्थे । अरूले न राग रागिनी सुन्न सक्थे, न त अरूलाई सुन्ने स्वतन्त्रता नै दिन्थे । शास्त्रीय सङ्गीतको गूढार्थको ज्ञानबिना नै म तिनमा गहिरो रुचि राख्थे । अहिले पनि मेरो त्यो बानी यथावत् छ र ज्ञानको मात्रामा पनि केही घटबढ भएको छैन । सुगम सङ्गीतको रस पनि मैले रेडियोबाटै लिन थालेको हुँ । नातिकजी, गोपाल योञ्जन, नारायण गोपाल, बच्चु कैलाश, पुष्प नेपाली, फत्तेमान, कृष्णमान, पन्नाकाजी, अरुणा लामा, तारादेवी आदि त्यति बेलाको स्वर सङ्गीतका ती हस्ती थिए जसको नाम आम दैलेखी ग्रामीण समुदायका स्रोताहरूका लागि अनौठा लाग्थे । जस्तै: त्यहाँ गोपालहरू धेरै हुन्थे- गोपालप्रसाद, गोपालमान आदि तर कुनै तामाङ समुदायको योञ्जन थरधारी मानिस थिएन । त्यहाँ बाजे र नाति धेरैपिच्छे थिए तर कुनै पनि मानिसको नाम नातिकजी थिएन, बच्चु कैलाश त भ्रनै थिएन र पन्नाकाजी प्रकारको कुनै नाम विशेष त्यहाँ नयाँ स्वादको हुन्थ्यो । मलाई त लाग्थ्यो, सङ्गीतको ज्ञान, सीप र शोख बहुधा त्यस्तै अनौठा नामधारी प्राणीहरूमा हुन्छ । मलाई मेरो नाम प्यारो लाग्न छाड्यो, मैले सयौँ किसिमका अनौठा पुच्छे नामहरू जोडेँ, फेरें । नयाँनयाँ नाम राखेर आफ्नो न्वारन गरें । तर म उनीहरू जस्तो रेडियोबाट नाम आइरहने मनुष्यको सूचीमा कहिल्यै पर्न सकिन्न ।

सायद त्यस बेलासम्म गाउँभरिमा हाम्रो घरमा मात्रै रेडियो थियो । त्यो धेरैजसो सबैले देखे ठाउँ- बार्दलीमाथिको काठे किलामा भुण्डिएको हुन्थ्यो ।

हामी त्यस्तो किलालाई घरकिलो भन्थौं । बेलुका खाना खाने बेला मात्रै त्यो रेडियो भित्र पस्न पाउँथ्यो । धेरैजसो बिहान छ, बजेतिर शङ्खध्वनि बजाउँदै राती नौ बजेतिर विश्राम गर्थ्यो, दिनभर परिश्रम गरेर थाकेकी मेरी आमाभैँ । कोठाभित्र पनि त्यो घरकिलोमै भुण्डिन्थ्यो । धेरैले छुने अनुमति थिएन । घाम लागेको बेला त्यसभित्रका ब्याट्री मेरा दाइले चर्को घाम लाग्ने बडेमाको ढुङ्गामा राखिदिन्थे । एकप्रकारले ती सबै क्रियाकलाप हामी केटाकेटीका लागि कौतूहलपूर्ण र रहस्यमय थिए ।

अराष्ट्रिय तत्व

वीसको दशकदेखि तीसको दशकको प्रारम्भतिर म रेडियो नेपालले भन्ने गरेको 'अराष्ट्रिय तत्व' का विचारपद्धतिसँग निकट भइसकेको थिएँ । रेडियो नेपाल एक 'राष्ट्रिय तत्व' थियो र ऊ पञ्चायतइतर विचारलाई आफ्नो कुप्रचार शैलीले भर्त्सना गरेर थाक्नैन्थ्यो । म ती भर्त्सनाहरू सुन्थेँ । सङ्गीत सुन्ने लतले गर्दा विश्वबन्धु थापाको 'पञ्चै हो यो देश बनाइदेऊ' पनि सुन्थेँ । तर के देखेँ भने पञ्चहरू यो देशलाई भत्काउँदैछन् । तिनीहरूले कहीं कतै पनि राम्रो काम गरेको देख्न पाइएन । उनीहरू काङ्ग्रेस र कम्युनिष्टलाई गाली गर्नु नै आफ्नो प्रमुख राष्ट्रिय कर्तव्य सम्भन्थे । उनीहरूले शिक्षा र स्वास्थ्यको प्रचारभन्दा पञ्चायतइतर शक्तिको भर्त्सना गर्नमै आफ्नो सम्पूर्ण संयन्त्र र समय लगाए । यसैले म जस्ता नवयुवकहरू अराष्ट्रिय तत्वका भूमिगत स्कूल खोल्ने, सङ्गठित हुने र नयाँ शक्तिको निर्माण गर्ने काममा जुटे । 'राष्ट्रिय तत्व' को राजशाही गाउँफर्के अभियान तथा भक्त र भजन मण्डलीहरूको कथित राष्ट्रवादी फौजलाई घाट पुर्‍याउन उनीहरू अग्रसर भए । अनि एक नयाँ चेतनशील र स्वप्नशील पुस्ताको उदय भयो ।

कर्णालीको आश्चर्य

मैले देखेको रातो गाउँफर्के रेडियो सेटहरू कुनाकुनातिर लागिस्केका थिए । 'मफी' र 'फिलिप्स' कहींकहीं देखा पर्थेँ तीसको दशककै सुरुमा 'नेशनल पानासोनिक' कम्पनीको मध्यम आकारको रेडियो निकै प्रसिद्ध भयो । त्यसप्रकारको चिटिक्क परेको सेट धेरै कम मानिसहरूसँग हुन्थ्यो र जससँग हुन्थ्यो ती एक प्रकारले समाजका सम्भ्रान्त मानिन्थे । मेरो गाउँमा पनि त्यस्ता रेडियो सेटहरू आइस्केका थिए ।

तीसको दशककै सुरुका दिन, म सुर्खेत आइरहेको थिएँ । रानीमत्ताबाट यता चुरोट खाने पहिलो सङ्क्षिप्त विश्राम र रेडियो सिलोन पक्रने अवसरको खोजीमा थिएँ । चुरोटलाई बडो फेसनदार ढङ्गले ओठमा च्यापेर म सिद्धपाइलाको बडेमाको ढुङ्गामाथि आराम गर्दै रेडियो खोल्न थालें । मेरो नजिकै एक डोके

जुम्ली किशोर आएर उभियो र मेरा यावत् क्रियाकलाप हेर्न थाल्यो । मैले एरियल तानेँ । ऊ विस्फारित आँखाले हेरिरहेको थियो । मैले पूरै तानेँ । ऊ चकित भयो र बेपत्ता दौड्यो । तल ओरालोमा हिँड्दै गरेको आफ्नो सहयात्रीलाई चर्को स्वरले बोलाएर उसले रोकेर भन्यो— “होतै..., कति छियोन, अलिइत तान्यो, फेरि अलिइत तान्यो, फेरि तान्यो, मेरा बाबै, हुनि लामो तान्योन ।”

मभयौला आकारको नेशनल पानासोनिक रेडियो सेटको एरियल सुरूमा देख्ने सबैका लागि यो एक खालको आश्चर्य नै थियो । भन् जुम्लाको त्यस किशोरले नजिकबाट यस्तो आश्चर्यको अनुभव पहिलोपल्ट गरेको हुँदो हो । आज पनि राज्यले कर्णालीका उपल्लो कोटिका ठगहरूलाई काखी च्यापेर बाँकी सन्तानलाई सूचना र सञ्चारका प्रविधिबाट टाढै राखेको छ । म कल्पना गर्छु, तीन दशकअघिको त्यस किशोरले मुग्लान गएर एउटा रेडियो सेट किन्यो होला तर काठमाडौँ दरवारका रैथाने चाकरहरूले उसबाट खोसे होलान् । अझ बाँचेको हुँदो हो त कैयौँ पटक मुग्लान गएर रेडियो सेट किन्यो होला र रैथाने साहूहरूले आफ्नो बनाए होलान् । निरङ्कुशतालाई जोगाउन सूचनाको साम्राज्य फैलाएर नेपालको राजशाहीले यस्तै नाटकको मञ्चन गरिरहेको छ ।

अष्टेरोको साथी

एकतीस सालपछि म शिक्षक हुन बाध्य भएँ र मेरो उच्च शिक्षा अवरुद्ध भयो । त्यस बेलाका मेरा साथीहरू सबै मसँग छुट्टिए । ती घोर निराशाका दिनमा रेडियो र मुरली मात्र मेरा साथी भए । छुट्टीका दिनमा ती दुवैलाई च्यापेर म एकान्त जङ्गल वा पहाडको टाकुरामा पुगें र कहिले मुरली अनि कहिले रेडियो प्रयोग गर्थेँ । कहिलेकाहीं रेडियोको कुनै कार्यक्रम सुन्दासुन्दै म निदाउँथेँ र रेडियो एकलै बजिरहेको हुन्थ्यो । गोठाला घाँसपात गर्न आएका युवकयुवती र बालबालिकाले त्यसको आनन्द लिइरहेका हुन्थे । म आफ्नो अँध्यारो भविष्यको चिन्ताले खिईँदै गएको हुन्थेँ ।

राजनीतिको चस्का अलि बेस्सरी नै लागेपछि, साहित्य र सङ्गीतको लत बढेको बढ्दै भएपछि, र विद्रोहको आगोले सारा शरीर दन्कन थालेपछि, अराष्ट्रिय तत्वको मतियारमा म पनि सूचीकृत भएको थिएँ । अब रातीराती गाउँ घुम्न रेडियोलाई साथी नबनाई भएन । अँध्यारो भ्राडी, डरलाग्दा भीर र उखर्माउला खोलानालामा रेडियोले मनको बाघलाई तर्साइदिन्थ्यो । फेरि यो रेडियो आफ्नै स्वामित्वको थियो । त्यसको साह्रै माया लाग्थ्यो । तर २०३३ सालतिर आइपुग्दा नपुग्दै त्यो मसँग रहन ।

२०३५ सालको कुनै महिना म एक किसिमले भूमिगत हुनुपर्ने बेला आयो । ‘वारण्टेड’ थिएँ म । नेपालगञ्ज बसिरहे राष्ट्रवादीले मार्ने चेतावनी दिएका थिए ।

भारत पसेँ भने भन्नु बढी अन्योलमा जाकिनु पर्ने थियो । साथी भक्तबहादुरको सहयोगले अलिकति रूप फेरेर म खजुरा विमानस्थलबाट सुर्खेत उडेँ । दिनभरि सुत्नुपर्ने र रातभरि हिँडनुपर्ने भयो । सुर्खेतबाट उकालो लाग्दा म मूलबाटो हिँडिँ । रातीराती भीर र झाडीको बाटो समातेँ । ती डरलाग्दा दुई रात मैले रेडियोसँग बिताएको थिएँ ।

२०३६ सालको जनमतसङ्ग्रहमा प्रचारमा हिँड्दा होस् वा २०३८ सालको चुनावमा केही दिन छिमेकी गाउँमा लुक्दा होस्, रेडियो नै मेरो साथी थियो । यसले दिने सूचना र मनोरञ्जन नै मेरो ज्ञान र आनन्दका स्रोत थिए ।

साक्षात्कार

२०३६ सालकै आसपासतिर म पनि अलिअलि नाम चलेको कवि हुनाले होला, यज्ञनिधि दाहालले कविता स्वराङ्गन गर्न स्टुडियोमा निम्त्याउनु भयो । स्टुडियोमा तुर्लुङ्ग भुण्डिएको माइक्रोफोनसँग प्रथम साक्षात्कार त्यति बेला भयो । म र मीनबहादुर विष्ट दुवैले रेकर्ड गरेर फर्क्यौँ । कुनै बेला जब मैले देवकोटा जयन्तीको अवसरमा महाकवि देवकोटाकै स्वर रेडियोबाट सुन्न पाएँ, म खुशीले अभिभूत भएको थिएँ । त्यही रेडियोबाट मेरो कविता पनि प्रसारण भयो । तसर्थ खुशी लाग्ने नै भयो । मेरा कैयौँ कविता दाहालले रेडियोबाट प्रसारण गर्नु भएको छ र मलाई कुनाकाप्चाका गाउँमा पुऱ्याउन मद्दत गर्नुभएको छ । प्रसारणपछि जति श्रोताले मलाई भेटे, मेरो उचाइ थपिदिए । रेडियोको यही शक्ति बुझेर होला, नेपालका सत्ताधारी त्यसलाई दुरुपयोग गरिरहन्छन् । विपक्षमा बस्दा 'स्वायत्त रेडियो' का कुरा गर्नेहरू सत्तामा जाँदा आफ्नै राग अलाफ्छन् र विचरा रेडियो हामीभैँ प्रतिक्रियाविहीन भइरहन्छ ।

समयले रेडियो नेपालको एकाधिकारलाई चुनौती दिएको छ । अहिले एफएम स्टेसनहरू स्थापित हुँदैछन् । तिनको स्वायत्ततालाई पनि चुनौती नै छ, र तिनले आफ्नो स्वतन्त्र व्यावसायिकता एवं स्वायत्त चेतनामूलक सूचना सम्प्रेषण विधिमा सुधार गर्न पनि समय लाग्छ । परन्तु तिनको भविष्य उज्यालो छ । रेडियो नेपाललाई स्वायत्त बनाउन तिनले निर्वाह गर्न सक्ने विशेष खालको भूमिका छ । त्यही भूमिकाको खोजी गर्ने हो भने टिभीका श्रव्यदृश्यका उताल तरङ्ग नपुग्ने नेपालमा ठूलै काम गर्न सकिएला । तर, एउटा कुरा भन्नै पर्छ, मलाई संस्कारित तुल्याउन, चेतनासम्पन्न बनाउन र भाषा बुझ्न समर्थ बनाउन रेडियोले गरेको योगदान विर्सिहाल्न मिल्ने किसिमको सानो छैन ।